

РАТНИ ЦИЉЕВИ СРБИЈЕ ВИЂЕНИ КРОЗ СЛУЖБЕНУ И ПРИВАТНУ ВОЈНУ ПРЕПИСКУ 1914–1918.

Апстракт: *Рад се бави истраживањем ратних циљева Краљевине Србије у Првом светском рату виђених из угла обичних војника. Анализирају се свечана обраћања војсци, честитке, телеграми, али и приватна војна преписка попут дневника, писама, разгледница и огласа. Посебан нагласак стављен је на појмове Велике Србије и Југославије и начине на који су војници разумели ове термине у разним фазама рата. Као резултат констатује се да су војници, попут српских политичара, имали често нејасне идеје о коначним циљевима рата. Међутим, ратни циљеви јасно су се састојали из две компоненте: очувања државне независности и проширења државне територије. Последњи елемент зависио је од стања на локалном, али и европском фронту. Овако конфузна ситуација пружа могућности за различита тумачења овог питања, што је и био случај током распада југословенске државе 1991. године и након њега.*

Кључне речи: Велика Србија, Југославија, ратни циљеви, војна преписка

До средине 1920-их година већина гробова на српском војничком гробљу на грчком острву Видо била је непрепознатљива. Крстаче из 1916. године махом су биле труле. Постојало је свега пар споменика од трајнијег материјала, камена и цемента, али су и они лежали поломљени. Писма гневних посетилаца редовно су упућивана надлежним министарствима. Једно од њих послао је и судија Управног суда у Скопљу Душан М. Николић. Замерке судије Николића записане су 1932. године и представљају опште место. Међутим, оно што је посебно занимљиво у његовом писму јесте помињање једног споменичког натписа. На остацима поломљеног гроба потпоручника Ајдачића судија Николић је прочитао следећу реченицу: „Одавде почиње Велика Србија”.¹ Како је овај официр био један од 1300 каплара о њему знамо и нешто више. О Тихомиру Ајдачићу кратку белешку оставио је и његов пријатељ, ђак наредник, а касније и познати професор универзитета, Миладин Пећинар. Тако сазнајемо да је натпис у изворном облику гласио: „Збогом, Отацбино,

¹ Државни архив Србије, РГ 1, Писмо судије Управног суда Душана М. Николића, 16. август 1932.

збогом, родитељи, збогом, другови и пријатељи, ја остајем овде – одавде почиње Велика Србија.”²

Уколико је први део реченице испуњен класичним елементима патриотске поезике, други део натписа представља парадокс и нагони на размишљање. Грчка острва нису ни у најсмелијим варијантама спадала у могуће границе Велике Србије нити су била део било које варијанте јужнословенског пројекта. Да ли је ова формулација пре свега метафоричка, те означава апсолутну посвећеност овог резервног официра ратним циљевима своје земље, по цену сопствене смрти? Питање се може поставити и из другог угла: шта је за српске војнике уопште представљала идеја Велике Србије, а шта идеја Југославије? Да ли је идеју за споменички натпис предложио управо потпоручник Ајдачић, на самрти? Или је то била жеља његових пријатеља и рођака?

Уобичајено је да се стварање Југославије посматра као крајњи политички циљ Краљевине Србије. Текст *Нишке декларације* од 7. децембра 1914. године у континуитету се тумачи као камен темељац српских ратних циљева. Међутим, до 1918. године овај прокламовани циљ прошао је кроз многе осцилације. У зависности од стања на фронту и од наклоности савезника, али и чланова Југословенског одбора, српска влада је лутала између *малог* и *великог* решења тј. проширивања граница Краљевине Србије и изградње једне потпуно нове заједнице. Досадашња истраживања претресла су ово питање из разних углова, али пре свега са нагласком на историјат југословенске идеје. Ипак, треба подвући да се и данас зна јако мало о томе шта је српски војни фактор видео као прихватљив услов за окончање рата.

У духу напора модерне историографије, током последњих тридесет година, намеће се питање испитивања *ратног доживљаја*.³ И то пре свега код обичних војника, регрута и резервиста. Пратећи ову истраживачку линију, могуће је поставити и веома интересантно питање – како су српски грађани под оружјем видели питање ратних циљева? О томе како су на рат гледали ђаци-наредници знамо подоста. Ипак, на трагу модерне историографије, треба поставити и теже питање – како су на ратне напоре и ратне циљеве гледали војници потчињени потпоручнику Ајдачићу.

Овај рад показује да су српски војници упоредо неговали неколико, често веома различитих, па и супротстављених, појмова о ратним циљевима. С једне стране, основу је чинила идеја одбране земље, сузбијање стране инвазије.

² Пећинар је додао неколико детаља у спомен-књизи посвећеној ђацима наредницима. Сазнајемо да је Тихомир Ајдачић био из Ивањице, да је пре рата студирао технику. Пећинар је истакао да је Ајдачић имао благу нарав, био је фаталиста и одличан пријатељ. Прележао је тифус, а био је рањен код Књажевца 1915. године. Одазивао се на надимак Ајдача. По доласку на Крф разболео се. Убрзо је пребачен на острво Видо, где је после свега пар дана преминуо. Миладин Пећинар, „Аца и Ајдача”, у *Скопски ђачки батаљон 1914. Батаљон 1300 каплара* (Београд: Удружење 1300 каплара 1968), 491–493.

³ Jean-Jaque Becker, *Histoire culturelle de la guerre* (Paris: Armand Colin 2005); Włodzimierz Borodziej, *Maciej Górny, Forgotten Wars. Central and Eastern Europe, 1912–1916* (Cambridge: Cambridge University Press 2021).

Сукоб је без даљњег доживљен као наметнут. Међутим, већ од првих дана мобилизације примећује се веома јасно постојање још једне идеје, а то је проширење државних граница на рачун Аустроугарске. С тим у вези, присутна је и трећа идеја – стварања неке потпуно нове, врло магловито дефинисане државне целине. У том смислу војници су и сами пратили недореченост политичара и њихова лутања када је реч о дефинисању оног што је оствариво као ратни циљ. Постојале су фазе, а оне су зависиле од ситуације на бојишту и међународних околности. Имајући у виду и шири циљ овог зборника тима *Serbia 2020*, у овом раду се посебно обраћа пажња и на промене у националној структури српске војске. Како је сукоб одмицао, Краљевина Србија се у све већој мери ослањала на регруте из Нове Србије (1915) и јужнословенске добровољце (1918). Ове промене су се на индиректан начин одражавале и на доживљај ратног циља, како код *старих*, тако и код *нових* бораца. Као средишњи извор за ово истраживање искоришћене су званичне државне и војне прокламације, наређења, саопштења и честитке. Друга важна група извора на којој се темељи овај рад јесу војнички дневници и писма.

Метод и проблеми

Свечани телеграми, али и дневна наређења могу се проучавати из угла националног идентитета, али и прокламованих ратних циљева Краљевине Србије. Упркос веома краткој форми, поруке које су званично упућиване војсци представљају веома речит изворни материјал. Бављење овом врстом дискурса пружа могућности за нове увиде у то како су савременици доживљавали свој идентитет, али и каква је била природа актуелног сукоба. Ова специфична реторика, пуна симболике, одражавала је богату историјску свест, те нуди обиље материјала за анализу. Поруке регента и краља Петра I могле су се до сада наћи у литератури, али реч је пре свега о пуким илустрацијама. Није било дубље анализе ових изјава. Међутим, ови текстови пре свега захтевају анализу контекста у коме су настали. Пажњу треба скренути и на лингвистичке обрасце који се користе.⁴

Прва стогодишњица светског рата показала је да су количине сачуваних дневника надмашиле чак и најоптимистичнија очекивања. Још у југословенској историографији дневници из 1914–1918. били су присутни у неупоредиво већем броју него што је то случај са историографским делима. Ратни дневник официра или војника готово да је надоместио одсуство синтеза о Првом светском рату. Тако су српски војнички дневници одиграли кључну улогу у преносу сећања на Први светски рат у српској јавности. Може се рећи да су сећања и дневници савременика били кључни и за *бум сећања* о Првом светском рату који је отпочео са 50. годишњицом почетка рата, 1964. године. На српском фронту се поновио проблем виђен на Западу, војник који редовно води дневник постао је нека врста конкуренције, али и предмет подсмеха

⁴ На српском језику веома је значајна књига: Милисав Савић, *Сећање и рат* (Београд: Службени гласник 2009).

правом писцу. Дневник је виђен као најбољи извор за илустрацију рата и пренос ратног доживљаја и искуства. С тим у вези је и критика појединих ветерана по питању претераног реализма који су многи аутори дневника доносили у својим дневницима.⁵

Иако су дневници често писани чисто штуро и линеарно, аутори су ипак често задирали у низ осетљивих тема које се нису помињале у званичној војној преписци.⁶ Управо због тога се тематско разврставање намеће као основни принцип у раду са дневницима. Веома је важна и потрага за темама које аутор изоставља. Једна од веома битних и осетљивих тема је питање војничке мотивације, тј. питање психолошких механизма које је војник примењивао како би преживео изузетне напоре и опасности.⁷

На сличан начин третирају се и војничка писма. Дописнице и лични огласи у штампи такође представљају важан извор за увид у приватан свет војника и цивила. Процењено је да је британска војска свакога дана из Француске слала чак три милиона разгледница.⁸ Како је примећено, војнику је после његове пушке најважнија његова пошта.⁹ Ова врста грађе знатно је мање коришћена у нашој науци. Издваја се колекција војничких писама која је настала непосредно после рата, а коју је објавио др Владислав Пандуровића.¹⁰ У домаћој науци још увек је веома тешко доћи до војничких писама. Похвале заслужује и недавни напор Немање Калезића и Јасмине Томашевић када је организована изложба о преписци српских војника у Првом светском рату.¹¹

Постоји и читав низ проблема са коришћењем ове врсте грађе која припада домену его-докумената. Да ли је аутор прибегавао аутоцензури?¹² Да ли су

⁵ Дуња Душанић, *Фикција као сведочанство. Искуство Првог светског рата у прози српских модерних* (Београд: Досије студио 2017), 39–40.

⁶ Andre Carroll, *War Letters: Extraordinary Correspondence from American Wars* (New York: Scribner 2001); *Dear America: letters home from Vietnam*, ed. Edelman, Bernard (New York: W.W. Norton 1985); Paul Fussell, *Great War and Modern Memory* (Oxford: Oxford University Press 1975); Jan Vansina, *Oral tradition: a study in historical methodology* (London: Routledge & Kegan Paul 1965); Пол Томсон, *Усмена историја. Глас прошлости* (Београд: Clio, 2012).

⁷ Alexander Watson, *Enduring the Great War. Combat, Morale and Collapse in the German and British Armies, 1914–1918* (Cambridge: Cambridge University Press 2008).

⁸ Martha Hanna: War Letters: Communication between Front and Home Front, in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2014-10-08. DOI: [10.15463/ie1418.10362](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:heig:0014-10362).

⁹ William Broyles Jr. „Forward”, *Dear America*, 10.

¹⁰ Владислав Пандуровић, *Српска писма из Светског рата* (Нови Сад: Прометеј, Београд: РТС 2014).

¹¹ Немања М. Калезић, Јасмина И. Томашевић, „Писати се могу само приватне вести”, *Приватна кореспонденција током Првог светског рата* (Београд: Народна библиотека Србије 2018).

¹² *Theoretical Discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory and Life Writing*, eds. Hans Renders, Bine de Hann, (Leiden: Brill 2014); Willemijn Ruberg, *Conventional*

сви делови дневника сачувани и уредно и веродостојно приређени? Сасвим су друге врсте комуникациони проблеми. Наиме, колико су лингвистички обрасци из ратног времена уопште разумљиви савременом истраживачу? Међутим, важно је истаћи да се овде питање цензуре поставља у нарочито оштром облику. Ипак, упркос свим ограничењима, дневници, дописнице и писма су често и једини извор доступан истраживачима за домен приватног у рату.

Велика Србија или Југославија. Исконска тежња или грешка (1918–1991)

Да би се разумеле поруке, како оне које су упућиване војсци, тако и оне које су војници остављали у својим дневницима, потребно је изнети нека основна запажања о ратним циљевима Краљевине Србије. Једна од карактеристика расправе овог питања јесте и ретроактивно тумачење Уједињења. Наиме, након 1918. године сви напори српске војске тумачени су искључиво у кључу изградње југословенске државе. Са расправама око „разбијања” државе и потоњег проглашења Југославије за „кобну српску грешку”, тенденција је постала потпуно обрнута.¹³

Од 1918. године историографски напор је пре свега био усмерен ка покушају да се објасни порекло и генеза заједничке државе. Велика пажња је стога посвећена *Нишкој* и *Крфској декларацији*. Главна улога у решавању југословенског питања тумачена је као више или мање револуционарна услед борбе за рушење Хабзбуршке монархије.¹⁴ Међутим, један од кључних проблема у објашњењу настанка заједничке државе био је како направити разграничење између српског ангажовања на могућности стварања Велике Србије и идеје Југославије. Ослобођење Јужних Словена виђено је делом као континуитет „заветне мисије кнеза Михаила”, чији се корени могу наћи и у *Начертанију* из 1844. године.

Проучавани су и програми главних српских странака. Јасно је да ни Народна радикална странка, а још мање Самостана радикална странка нису негирале могућност јужнословенске сарадње и уједињења. У том смислу изјава Лазе Пачуа из јуна 1913. године може да послужи као добра илустрација. Пачу је изјавио да се тек после ослобођења Старе Србије и Македоније постављају први крупни задаци „националног уједињења Срба са својом браћом Србима и Хрватима, као и Словенцима, који су исто тако добри Јужни Словени као и ми.”¹⁵ Са овим се слагао и професор Милорад Екмечић

Correspondence, Epistolary Culture of Dutch Elite, 1770–1850 (Leiden: Brill 2011).

¹³ Ђорђе Станковић, *Србија 1914–1918. Ратни циљеви* (Нови Сад: Прометеј, Београд: РТС 2014), 5.

¹⁴ Dragoslav Janković, Mirko Mirković, *Državnopravna istorija Jugoslavije* (Naučna knjiga: Beograd 1982), 315.

¹⁵ Ђ. Станковић, н. д., 47

који је изнео тезу да се ратни циљеви Србије из 1914. године суштински настављају на идеје националних ослободилачких покрета из ранијих времена за стварањем јединствене југословенске државе.¹⁶

Проблем у проучавању овог питања представља и извесна тајновитост српске стране током 1914. године. Никола Пашић је све до појаве *Крфске декларације* 1917. године избегавао да говори о југословенском питању као узроку рата, страхујући да је ово питање ојачати оптужбе да је Србија активно радила на изазивању рата и подривању Аустроугарске.¹⁷ С друге стране, постојала су и колебања у смислу остваривости јужнословенског уједињења.¹⁸ Ово колебање је код Николе Пашића постало веома изражено од краја октобра 1914. године и погоршања стања на фронту.¹⁹ У тим недељама не само да није могло бити говора о некаквом проширењу граница већ се и сам опстанак Србије најдиректније доводио у питање.

Наука је расправљала и о читавом низу питања везаних за *Нишку декларацију*. Зашто су ратни циљеви уопште објављени, и то тако рано? Пашић је после рата акцију бранио као изнуђену: „Ми смо одмах чим смо били нападнути видели да се ради о томе или да останемо живи и онда ако останемо живи, ми морамо ту прилику употребити да ослободимо своју браћу Хрвате и Словенце, или ћемо сви пропасти.”²⁰ Сличан став заступао је и Станоје Станојевић. Сматрао је да Балкан мора избећи да буде „разбојиште неиспуњених жеља јужних Словена и грабљивих насртаја са стране”.²¹ Једна велика и моћна држава чинила се као решење. Треба напоменути да су готово сви кључни српски политички актери процењивали да је југословенско питање ушло у акутну фазу.²² Већ у августу 1914. године у влади се помиње да се рат води ради решења целог јужнословенског питања. Чињеница је и да је Никола Пашић говорио о границама нове југословенске државе већ другог дана рата, 29. јула 1914.²³ Слично, познато је да Пашић већ 4. септембра 1914. године обавештава савезнике о намерама да се створи „једна јака југозападна словенска држава, у чији би састав ушли сви Срби, и сви Хрвати и сви Словенци”.²⁴ Занимљиве су и Пашићеве смернице од 27. октобра 1914. године за оснивање Југословенског одбора, где се каже да нова држава неће бити само проширена Краљевина Србија, већ нека нова држава. Укључење Словенаца у ову државу било је на моменте неизвесно. Познати су и

¹⁶ Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, (Београд : Просвета, 1990).

¹⁷ Ђ. Станковић, *н. д.*, 103.

¹⁸ Исто, 122, 123.

¹⁹ Исто, 126.

²⁰ Исто, 126.

²¹ Исто, 126.

²² М. Екмечић, *н. д.*, 66; Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године* (Београд: Савремена администрација 1967).

²³ Ђ. Станковић, *н. д.*, 119.

²⁴ Д. Јанковић, Мирко Мирковић, *н. д.*, 316–318.

Пашићеви снажни ставови против федерализма, још из овог времена.²⁵ Образовање нове владе 5. децембра 1914. године сасвим је у духу идеје да се „брани огњиште и слобода“, али се истиче и да је ово „уједно борба за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца“.²⁶

Важно је рашчланити неколико основних питања и око термина „Велика Србија“. Употреба овог израза готово је по правилу била нејасна, па је још теже данашњим истраживачима да је дефинишу. За професора Милорада Екмечића „Велика Србија“ је увек имала карактер борбе за уједињење југословенске државе.²⁷ Међутим, термин је у савремено доба постао синоним за „отимање туђих земаља“.²⁸ Лист *Велика Србија* почео је да излази 1888. године, али чак се ни уредништво никада није изјаснило о томе које територије треба сматрати за делове будуће Велике Србије.²⁹ Важно је осврнути се и на извештај тајновит и готово шифрован језик који је дуго био у употреби у Србији. Још од времена стицања државне независности питање Босне и Херцеговине постало је веома важно и веома запаљиво место у српском јавном говору. Босна је припојена истом идејном корпусу у коме се већ налазила Стара Србија – крајевима који је требало да постану део Србије. С тим у вези треба се осврнути и на начин на који се о овим територијама говорило у српској јавности.

Иако је Србија званично одустала од својих претензија према Босни и Херцеговини, реалност је била сасвим другачија. Београдске *Мале Новине* су још за време власти краља Милана 1899. године писале на следећи начин:

„...мисао свесрпског ослобођења и уједињења рађа се с нама и ми је усисавамо још с млеком мајчиним... Те ће идеје нестати када се једном оствари или када нестане и последњег Србина... Босна и Херцеговина биће српске, са аустријским пристанком, ако иде, против Аустро-Угарске ако мора бити.“³⁰

Босански револуционар Добросав Јевђић поменуо је у својим сећањима рефрен песме коју је српска војска певала маршујући Београдом почетком 20. века. Њени стихови настали су негде између 1903. и 1909. године, док је још старији син краља Петра Карађорђевића, Ђорђе, био виђен за престолонаследника: „Краљу Петре, жив ти био Ђорђе, пусти војску да на Босну пође...“³¹

Као пример може се навести и предговор *Стратегије* Живојина Мишића, објављене још 1907. године: „Наше официре и нашу војску очекују велики, тешки и узвишени задаци у уједињивању српства. Ако бих ја овим незнатним радом бар за трунку припомогао, да се наши официри и наша војска спреме

²⁵ Исто, 318.

²⁶ Исто, 322.

²⁷ Милорад Екмечић, „Појам Велике Србије према светским узорима“, у *Велика Србија. Истине, заблуде и злоупотребе*, ур. Василије Крестић, Марко Недић (Београд: Српска књижевна задруга 2003), 39.

²⁸ Исто, 40.

²⁹ Исто, 40.

³⁰ Аноним, „Gutten Morgen!“, *Мале новине*, 7. јун 1889, 1–2.

³¹ Добросав Јевђић, *Сарајевски завереници. Видовдан 1914* (Рим: С. л. 1953), 5.

што боље за њихов свети задатак, за крвави рат... онда бих ја сматрао да сам овим радом постигао свој циљ и да сам потпуно извршио своју дужност и као војник и као човек и као Србин.”³²

Комуникација са војском

На који начин су ове идеје преношене војницима? Објава рата војсци је саопштена управо кроз прокламацију регента 16. (29.) јуна, дан после аустроугарске објаве рата 1914. године. Врховни командант је у свом говору нагласио превасходно одбрамбени карактер сукоба. Суштина је изречена у последњој реченици: „Срби, браните свом снагом своје огњиште и српско племе.”³³ Ипак, већ у овој прокламацији, регент је поменуо и Хрвате, у контексту незахвалности Хабзбуршке монархије за верност „српских и хрватских граничара”. Шест дана касније регент је издао „Наредбу бр. 1”. Овога пута, поред нагласка на одбрани земље, много више места заузимају и друге теме. Регент је говорио о „јауцима из Босне и Херцеговине, Баната, Бачке, Хрватске, Славоније и Срема”, али „и са нашег мора, кршне Далмације”. На овај начин јасно је омеђен простор који би се ујединио са Краљевином Србијом или би јој био присаједињен. Занимљиво је изостављање Словеније, која је у исто време и у политичким калкулацијама радикала улазила и излазила из програма јужнословенског уједињења.

Мотив одбране Краљевине Србије и њеног права на постојање и даље остаје у центру реторике и треба да буде извор из кога се црпи главна мотивација за борбу. У говору се истиче да се Србија бори на право на живот. „Сада је (Аустроугарска, нап. Д. Ш.) затражила највише, тражи нашу главу, нашу независност, живот и част Србије!”³⁴ Одмах затим, нагласак се ставља на ослобођење сународника, тј. Срба: „Зато сам уверен, да ћете и овога пута на бранику отаџбине и у великом делу ослобођења српског робља умети само да увећате славу и лепи глас српскога оружја и вашег јунаштва.”³⁵ У сличном тону се и завршава ова прокламација: „У бој за слободу и независност српског народа! Живела Србија! Живела Моја дична војска!”³⁶

Дакле, од самог почетка, ту је читав низ тема, које упоредо постоје и које се веома јасно и изражајно убацују у јавни простор. Веома је занимљива и објава црногорског краља Николе коју је пренео 31. јула (13. августа) Службени војни лист Краљевине Србије. Краљ Никола је стављао знак потпуне једнакости

³² Владимир Белић, „Војвода Живојин Мишић живот и рад”, у *Летопис Матице српске*, XXXIV, (1935), 38.

³³ „Прокламација”, *Службени војни лист*, 16. јул 1914, бр. 19; Ferdo Šišić, „Manifest Regenta Aleksandra”, у *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1920), 2–3.

³⁴ „Наредба Врховног команданта”, *Службени војни лист*, 22. јул 1914, бр. 20, 655.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

између два појма. Он је упоредо говорио о „светом рату за слободу Српства и Југословенства”. Попут регента Александра правио је референце на лоше историјско искуство српског народа са Аустроугарском – о „црно-жутом барјаку који је као мора притискао југословенску душу од давних времена”.³⁷

Колико су концепције ратног циља биле различите и колико је различитих фактора утицало на њихово формирање сведочи и писмо руског цара српској војсци. Оно је објављено 27. јула (10. августа) 1914. године. Поред српског и југословенског питања, ту је сада и општа словенска перспектива. Цар је истакао да се сада решава судбина Европе, и да Русија неће вратити мач у корице док се Немачка и Аустроугарска потпуно не савладају „те да више не могу сметати мирном развоју Словенства”.³⁸

После победе у Колубарској бици, Врховни командант је од 28. децембра 1914. године издао наређење у коме се, овога пута конкретније, наговештава проширење државне територије. Ово саопштење још се назива и *Македонска и Косоварска декларација*, од 28. децембра 1914. године.³⁹ Овај назив документа је дао професор Ђорђе Станковић, а због нагласка на регрутима из Нове Србије који су били од посебне важности у овој фази рата. Укључивање националних мањина у српску војску ишло је у етапама. Најпре су у мају 1914. године у војску дошли регрути из Македоније, а затим од краја године и друге категорије становништва из Нове Србије.⁴⁰ Регент је тако истакао да „у овом трећем рату ви сте сведоци њиховог јунаштва, њихове љубави према Отаџбини, Косовци и Вардарци, Жеглиговци и Брегалничани, Битољци и Поречани показали су се достојни своје браће Шумадинаца”. Грађанима Нове Србије обећане су све политичке и уставне тековине „ослободитељске Србије”.⁴¹

Регрутација муслимана у српску војску почела је децембра 1914. године и јануара 1915. године. До марта 1915. године на обуци у Нишу било је чак 7.000 регрута муслимана из Нових области. Српски официр Васа Ешкићевић путовао је возом 1915. године један део пута са регрутима из Нове Србије: „У Нишу смо се разишли сваки на своју страну. Моје сапутнике, македонске регруте, одведоше у Нишко поље где их је било већ неколико хиљада, и одмах отпочеше убрзану регрутску обуку. Кога све ту није било! Турака, Арнаута и осталог милета, сваки у својој народној ношњи преко које је обукао државни шињел, а на глави кицошку шајкачу. Неколико сам их дана тако посматрао како се вежбају, и дивио се њиховом лаком схватању за време обуке, особито

³⁷ „Прокламација његовог величанства краља Црне Горе”, *Службени војни лист*, 31. јул 1914, бр. 21, 676.

³⁸ „Поздрав српској војсци”, *Службени војни лист*, 19. август 1914, бр. 25, 762.

³⁹ Ђ. Станковић, н. д., 131; *Govori Nj. V. Kralja Aleksandra Karađorđevića I Ujedinitelja*, priredio Živan M. Miloradović (Lingua: Beograd 1991), 29.

⁴⁰ Danilo Šarenac, Aleksandar R. Milić, *Između diskriminacije i neplanirane integracije. Albanci i Bošnjaci u srpskoj uniformi 1914–1918* (Novi Sad: Centar za istorijske studije i dijalog, 2020).

⁴¹ *Govori*, 30.

када им капларица укочено, строгим и званичним тоном објашњава како треба да се држе на најважнијем месту, на мртвој стражи, како треба да држе пушку, и на колико корачаи сме и може да им се непријатељски војник, или ма ко други приближи.⁴²

Регент је поново, поред освете непријатељу наговештавао и територијално проширење. „Сјај вашег оружја блистаће кроз векове. Европа вам се диви, а наши савезници одушевљавају се сјајним делима малене српске војске. Снажним ударом срушили сте непријатеља и ударили чврст темељ Великој славној Србији... Све за срећу наше Отаџбине и слободу српског племена! С нама је Бог.”⁴³ „Велика Србија”, као територија на којој би са Краљевином Србијом били окупљени пре свега Срби из Хабзбуршке монархије, чинила се као гарантовани добитак, као сигуран циљ. „Ми морамо још неко време вршити нашу тешку дужност и стојати уз наше велике и силне савезнике, који се боре и за нас, докле они не сможе заједничког непријатеља на њиховим пространим пољима, а тада ће настати мир и то дуги мир, који ће достојно наградити жртве за нашу Велику Србију. Тада ће наша Отаџбина бити много већа, силнија и сретнија но што је икада била.” Међутим, завршетак изјаве праћен је речима о неопходности кажњавања непријатеља и покрету ка државним границама, „на Дрину и Саву!”⁴⁴

Честитке војсци поводом победе, али и верских празника упућивао је и краљ Петар. Свој поздрав за Божић завршио је речима: „Живели Срби на све 4 стране света!”⁴⁵ Слично, за Васкрс 1915. године, верски празник био је прилика за тумачење ратних напора у *српском* кључу: „...да ускоро сви заједно прослављамо Васкрс и уједињење васколиког Српства.” У сличном тону краљ Петар је наставио: „У освету васкрса Велике Србије, Ја вас на данашњи дан поздрављам са Христос Васкрес! И жељом да са успехом завршимо велико започето дело на остварењу Србинових идеала!”⁴⁶

Затишје које је владало током највећег дела 1915. године важно је због помињања предстојеће офанзиве. Идеја продора на територију Аустроугарске била је прилика да се детаљније покажу и размишљања о овом питању. Наиме, током јануара 1915. године XIX пешадијски пук био је смештен на падинама Торлака. Дана 21. маја 1915. године стигла је следећа наредба Врховног команданта:

„После славно и срећно завршеног првог ратног периода рата, после јуначке и дивљења достојне одбране наше Отаџбине, мојој храброј војсци предстоје у

⁴² Васа Ешкићевић, *Из мог ратног дневника (1914–1919)*, приредио Слободан Бјелица (Нови Сад: Прометеј; Нови Сад: Музеј Војводине 2018), 31–32.

⁴³ Н. Цоловић, *н. д.*, 181.

⁴⁴ „Наредба Врховног команданта за целу војску”, *Службени војни лист*, 16. децембар 1914, бр. 35, 978–979.

⁴⁵ „Његово величанство краљ Петар I упутио је Начелнику штаба Врховне команде овај поздрав”, *Службени војни лист* 25. децембар 1914, бр. 36, 1004.

⁴⁶ „Његово величанство краљ упутио је начелнику штаба Врховне команде овај поздрав”, *Службени војни лист*, 22. март 1915, бр. 7, 123.

овоме рату против Аустрије још два веома важна задатка, а то су: кооперација војсци нашег моћног савезника Велике Словенске Русије и окупација територија на које полагамо право. Одавде се поставља као неминовна и апсолутна потреба наше офанзиве, без које се рат не би могао никад окончати. Кад ће се и у ком моменту прећи у офанзиву, ствар је државне политике, али ја захтевам од мојих команданата да ми припреме трупе за тај моменат, те да би моја храбра војска, као најмоћније средство у рукама државне политике за остварење великих српских задатака, била и у предстојећој нам офанзиви онако спремна у погледу морала и одушевљења, као што је била на Јадру, као што је полетела на Церу, као што је уништила непријатеља на Колубари...⁴⁷

Ипак, уместо офанзиве уследило је повлачење и губитак целе државне територије. Ово је била највећа криза морала и читава војска била је на ивици дезинтеграције. С тим у вези веома је занимљиво наређење издато 12. (25) новембра 1915. године од стране команданта Комбинованог одреда пуковника Душана Туфегџића. Пуковник овде користи крајња реторичка средства, жестоко прети, али и обећава. У овом часу његове јединице су се налазиле на самој граници Србије и Албаније, а огроман број трупа већ је дезертирао. Било је важно задржати преостале војнике у јединици. Идеје Велике Србије и Југославије сада су изгубиле сваки значај. Борба је била за голи опстанак.

„Нападнути од надмоћнијег непријатеља, ми смо били принуђени да се поступно повлачимо, да бисмо сачували своје силе док се прилике не поправе придоласком и акцијом јаких снага наших савезника... Међутим, ови малодушни људи губе из вида, да ми не водимо рат сами, већ у савезу са четири највеће државе у Европи, и да рат не може решити Србија, већ наши савезници, који су несравњиво већи и моћнији од нас. Победили наши савезници, а победа је несумњиво на њиховој и нашој страни, Србија ће се не само вратити на оно што је била, већ ће се и два пута повећати, па ма је непријатељ дотле и три пута прегазио.”⁴⁸

Поново нису прецизиране територије на које се полаже право, али је извесно да се та идеја сасвим подразумева. Од 1916. године, на Солунском фронту, нагласак је пре свега на повратку у Србију. Пример је регентова честитка војсци за Ускрс 16. априла 1916. године.⁴⁹ Истакнуто је да се „борба води до Васкрса Србије и до ослобођења целог српског и југословенског народа”. Нешто касније, 16. августа 1916. године, током битке код Горничева, регент је поново нагласио идеју ослобођења. Помиње се „ослобођење Србије и целог Српства”. „И Ја вас уверавам да није далеко дан када ће целом Српском Роду поново синутти сунце слободе и бити осигуран миран и сретан живот.”⁵⁰

⁴⁷ Добросав Ј. Миленковић, *Шумадијска дивизија I позива 1915* (Београд: Б.М. 1930), 13.

⁴⁸ Војни архив (ВА), П. 7. К. 39. Ф. 3. Л. 9.

⁴⁹ *Govori*, 41.

⁵⁰ *Govori*, 43.

Ратни циљ у домену приватног

На који начин су све ове идеје утицале на обичне војнике, њих готово 700.000 хиљада колико их је прошло кроз српску војску? Пуковник Никола Цоловић оставио је у својим сећањима занимљив опис разговора са војницима. Наиме, током четвртог дана мобилизације, у посету Коњичкој дивизији у Нишу, дошао је командант Моравске дивизије генерал Илија Гојковић. Одржао је кратак говор 3. коњичком пуку.

„Нека би добри Бог дао да на овим коњима изгоните и аустријску војску из Босне у Аустрију. Ове речи изазваше код војника велико одушевљење и расположење. Генерал нареди да се свира коло и музика засвира *Сарајевку*. Војници позваше генерала да поведе. Генерал се извини али нареди команданту пука: *Поведите Ви ово коло, Ви ћете га са овим људима водити и ових дана по нашој лепој Босни и Војводини.*”⁵¹

Уследио је појединачни разговор генерала Гојковића са војницима. Он је желео да сазна какво је расположење, не само међу војницима већ и њиховим породицама.

„Народ, господине генерале, не жели рата, али кад га Аустрија тражи она ће га наћи као и Бугарска лане. Ако је истина да је с нама Русија и да је руски цар рекао да ће граница после рата између Русије и Србије да буде у Буковини, онда нема шта, идемо да се бијемо до последњег човека, па нека бар деца живе на миру. Генерал се насмеја и рече: Сасвим је тако. Русија је са нама, а кад победимо помаћи ће се свакако и граница тамо преко нашег Баната, можда и до Русије. А како се ти зовеш јуначе? Здравко Продановић, господине генерале, резервни коњички наредник, родом из Чачка. Добро, добро Продановићу, дај Боже да се видимо у Буковини, рече генерал Гојковић смешећи се.”⁵²

Овај разговор показује размере ратног заноса и изузетног самопоуздања једне војске која је управо изашла из два победоносна рата. Међутим, ова сањарења у данима мобилизације била су далеко од реализације. Стицајем прилика, ратни дневник водио је и брат поменутог поднаредника Здравка Продановића, артиљерац Милета Продановић.⁵³ Тако сазнајемо да је коњаник Здравко Продановић убијен у пушкарању у селу Прњавор, већ током Церске битке. Његов брат, Милета је оставио редак и потресан опис потраге за телом свога брата. Слично, крај рата и нове границе није дочекао ни генерал Гојковић. Он је настрадао након бродолома у Јадранском мору фебруара 1917. године.⁵⁴

⁵¹ Н. Цоловић, *н. д.*, 165.

⁵² Н. Цоловић, *н. д.*, 166.

⁵³ Милета Продановић, *Ратни дневник 1914–1918* (Горњи Милановац: Дечје новине 1994), 29–30.

⁵⁴ Милић Милићевић, Љубодраг Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд: Војна књига, 2003, „Гојковић Илија”, 74–77.

Занимљив је и случај дневника Љубомира Шашлића. У питању је барањски Србин који је прешао пут од аустроугарског регрута до солунског добровољца. Он је описао прелазак из руског заробљеништва у редове добровољаца, у саставу српске армије. Иза лаконских речи крије се тежак процес доношења важне и судбоносне одлуке.

„Ту смо били до наше Нове Године, и онда изађемо на вежбу, и командир нас сакупи у збор, и рече да је дошло наређење који има вољу да се јави за Солунски фронт дозвољено да иду у помоћ браћи на Солун, али и то да се сваки добро промисли јернод то није плата ићи у сватове, него треба засукати рукаве, на крвав нож узет у руке и тако поћи напред; И онда нам је дао два сата обромишљење нека се добро нека се сваки добро промисли.”⁵⁵

Када је стигао на Солунски фронт, Шашлић је забележио говор пуковника Данила Белимарковића из априла 1918. године. Поред ослобођења, сада се помиње и мотив освете.

„Треба да се јуначки држимо и ако Бог да, тесе кренемо напред за мајку Србију, и дођемо ли до Бугарске да им се осветимо, да им вратимо љубав.”⁵⁶ Слично, пред почетак пробоја Солунског фронта, исти пуковник, Данило Белимарковић рекао је својим војницима: „Драга браћо војници! Вечерас идемо на положај и сутра а Бог да оћемо да пробијемо челичну капију и да кренемо за мајку Србију, да ослободимо наше миле и драге.”⁵⁷

Као извор за виђење рата и ратних циљева могу да послуже и споменички натписи, али и некролози. Такав је запис о младом добровољцу у одреду војводе Вука, Ризвану Сефи. Он је виђен као Србин муслиманске вере. „Осам месеци пред рат, по нужди, млади Сефо, дошао је у Србију, да учествује у стварању велике Југославије, а рушењу Аустрије.”⁵⁸ Помињани су и други муслимани који су страдали као добровољци у Србији. Хуснија Куртовић је тако наводно пред погибију рекао: „Није ми жао, Србија ће бити Царевина.”⁵⁹ Обојица су погинули у Босни, приликом продора српске војске који је стигао близу Сарајева, током борбе на Гласинцу.

Међу ратним дневницима издваја се и онај који је водио артиљеријски официр Стојан Ивковић. Део дневника вођен током 1914. и 1915. године није сачуван, тако да знамо само за ауторове ставове и размишљања из времена 1916–1918. године. Тако је период на Солунском фронту испуњен надом у повратак у Србију, али и испуњење ратног циља, о ширењу државе ка крајевима

⁵⁵ Петар Шмрчковић, Перо Матић, *Ратни дневник Љубомира Шашлића, од аустроугарског регрута до солунског добровољца* (Загреб: СКД Просвјета, подбор Кнежеви Виногради 2021), 32.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто, 51.

⁵⁸ К. Марић, „Последње почасте. Рахметли Ризван Сефо”, *Вечерње новости*, 11. децембар 1914, 2.

⁵⁹ „Четничка акција”, *Београдске општинске новине*, 1. мај 1935, 235.

где су живели Срби. Треба истаћи да је аутор дневника био родом из Бијељине и да је његова породица и даље живела у Босни и Херцеговини.

Дана 21. новембра (по старом календару) 1916. године, поручник Стојан Ивковић писао је о вестима које су стизале о борбама око Кајмакчалана и погибији војводе Вука: „С Божјом помоћу тек је почетак ове свеске и почетак Велике Србије. И збиља све се више и више шири...”⁶⁰

Слично, 16. јула 1917. по старом календару записао је: „Образоваће се Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца под династијом Карађорђевића. Дан је леп.”⁶¹ Ивковић је супрузи у Србији слао и дописнице. Колико је тешко проникнути у значење ових текстова сведочи и следећи запис. Наиме, 10. (23) октобра 1917. године Ивковић је записао: „Данас јој писах и карту у којој јој напоменух: *Кућа коју смо почели да зидамо биће скоро готова* и даље: *Томе кирајџији откажи стан ако не плаћа уредно*. Мислим да ће ме добро разумети, јер се то односи на Велику Србију и на Аустријанце.”⁶²

Записа о односу према Србији има и касније: 3. маја (16) 1918. године Ивковић је записао: „Била је српска гимназија. Дечаци и девојчице отпевали *Ој Србијо* која ме је песма дубоко потресла и до суза ганула, јер српске ђаке чујем, тек после три године. Одиграно је и неколико кола. Декламоване су песме чика Јове Змаја од директора г. Хаџи Ташковића. А затим: „Певали су и неколико песама наши југословенски официри.”⁶³ До овог времена на Солунском фронту налазило се и неколико хиљада југословенских добровољаца.

Може се поменути и писмо које је војвода Живојин Мишић добио фебруара 1916. године од Д. Радојловића, а где се описује долазак на Крф: „...Причао сам ти колика сам кукавица кад се каже *узбуркано море*, а још пливати по њему и тражити границе Велике Србије, тај мој страх иде до безумља.”⁶⁴

Познати *солунац* Живојин Лазић монотono је и крајње штуро записивао догађаје око себе у свој дневник. Међутим, 17. (30) августа 1918. године осећа се другачији тон: „Седамнаести: ево пијем вино и веселим се што ћемо ускоро ступити у борбу и ући у нашу отаџбину.”⁶⁵ Коначно, тренутак победе и крај непријатељстава представљали су прилику да се војници осврну на сам рат и његову сврху. Чини се да војницима није било тако важно да зађу у детаље постигнутог државног уређења. Било им је јасно да су ратни циљеви остварени.

⁶⁰ Стојан Ивковић, *Ратни дневник 1915–1918*, приредио Александар С. Ивковић (Београд: Александар С. Ивковић, 1998), 84–85.

⁶¹ Исто, 147.

⁶² Исто, 158.

⁶³ Исто, 181.

⁶⁴ Велибор Берко Савић, *Војвода Живојин Мишић. Споменица* (Ваљево: „Милић Ракић”), 228.

⁶⁵ Живојин Лазић, *Ратни дневник* (Хришћанска мисао: Београд; Фоча: Хиландарски фонд 2006), 84.

Драгослав Ранковић био је такође ђак наредник, али из класе која је дошла после чувених 1300 каплара. На Солунском фронту је рањен у ногу, и ускоро проглашен за војно неспособног. Првог децембра 1918. записао је у свој дневник: „Проглашено је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, то ме је много обрадовало. Хвала Богу да се и то сврши.”⁶⁶ Чувени српски сликар Васа Ешкићевић допутовао је у Србију из Русије као добровољац. Током рата био је преводилац при руском инжињеријском одреду. Крај рата за њега је суштински ипак представљао стварање Велике Србије: „Растао сам се са мојим ратним друговима, да се са неким од њих тек после трогодишњег нашег изгнанства опет сретнем у великој, слободној и уједињеној Великој Србији, а са многима никад више...”⁶⁷ Утисак олакшања налази се и на разгледници Симе Шевића упућеној Тихомиру Ђорђевићу 11. новембра 1918. године: „Данас стиже овде вест и о примирију с Немачком. Добри Бог један те се је и овај рат свршио онако како то правда захтева. Цео свет је луд од радости.”⁶⁸

Закључак

Са распадом југословенске државе веома је присутна жеља да се сваки траг југословенства искорени из српске историје, те да се Први светски рат тумачи у изразито српском кључу. Међутим, начин на који су српски редови видели рат много је сложенији. Чини се да су термини „Велика Србија” и „Југославија” за војнике често били слични, ако не и синонимни. Случај потпоручника Тихомира Ајдачића указује на то да је термин „Велика Србија” пре свега подразумевао жртву и напрезање. Рат се очигледно састојао из три компоненте: одбране Србије, ослобођења „робља” и изградње неке нове државне структуре. Последње две категорије мењале су своје значење сходно ситуацији на фронту и расположењу војника. „Робље” су могли бити пре свега Срби преко Дрине, али и остали Јужни Словени.

Може се констатовати и да су војници рат доживели као наметнуто зло, и као сукоб који се очигледно разликовао од балканских ратова 1912–1913. Било је јасно да је ситуација сада била много тежа и гора. Самим тим, резултат рата је морао да буде вредан тако велике жртве. Одбрана Србије виђена је као минималан циљ, док је проширење граница, у духу традиција ослободилачке борбе почев од 19. века – како је Први светски рат перципиран међу српским војницима, поимано као логична награда за успешан крај рата. Први светски рат доживљен је као део „историјске мисије” и као такав морао је да осигура дуг период мира и развоја, без обзира на то да ли би ти резултати били омеђени у виду Велике Србије или Југославије.

⁶⁶ *Смиље и сумпор. Два војничка дневника 1916–1919*, приредили Дуња Душанић, Данило Шаренац, (Београд: Clio, 2016), 202.

⁶⁷ В. Ешкићевић, *н. д.*, 113.

⁶⁸ Н. Калезић, Ј. Томашевић, *н. д.*, 14.